

O'RXUN-ENASOY BITIKLARINING FONETIK VA LEKSIK XUSUSIYATLARI

Abdusattarova Nozima Dilmurod qizi

K. UZ-23-01- guruh talabasi

Elektron pochta: usmonovdilmurod733@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20554892>

Annotatsiya

Mazkur maqolada qadimgi turkiy yozma yodgorliklarning eng muhim namunalaridan hisoblangan O'rxun-Enasoy bitiklarining fonetik va leksik xususiyatlari tahlil qilinadi. Ushbu yodgorliklar turkiy xalqlar tilining VII–VIII asrlardagi holatini aks ettiruvchi muhim manba sifatida baholanadi. Tadqiqot davomida bitiklardagi tovush tizimi, unli va undoshlarning qo'llanishi, singarmonizm hodisasi hamda lug'aviy qatlamning o'ziga xos jihatlari o'rganildi. Natijalar O'rxun-Enasoy bitiklari zamonaviy turkiy tillar, xususan, o'zbek tilining tarixiy taraqqiyot bosqichlarini aniqlashda muhim lingvistik manba ekanligini ko'rsatdi. Shuningdek, yodgorliklarda uchraydigan ko'plab leksik birliklar bugungi o'zbek tilida ham faol qo'llanilishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: O'rxun-Enasoy bitiklari, qadimgi turkiy til, fonetika, leksikologiya, turkiy tillar, o'zbek tili tarixi, run yozuvi, singarmonizm.

Abstract: This article examines the phonetic and lexical features of the Orkhon-Enisei inscriptions, which are among the most important monuments of Old Turkic written culture. These inscriptions reflect the linguistic state of Turkic peoples in the seventh and eighth centuries. The study focuses on the sound system, vowels, consonants, vowel harmony, and lexical characteristics of the inscriptions. The findings demonstrate that the Orkhon-Enisei monuments serve as a valuable source for studying the historical development of modern Turkic languages, particularly Uzbek. Many lexical items recorded in the inscriptions continue to exist in contemporary Turkic languages.

Keywords: Orkhon-Enisei inscriptions, Old Turkic language, phonetics, lexicology, Turkic languages, history of Uzbek language, runic script, vowel harmony.

Kirish

Turkiy xalqlar tarixini, madaniyatini va tilini o'rganishda qadimgi yozma manbalar alohida ahamiyatga ega. Ana shunday noyob manbalardan biri O'rxun-Enasoy bitiklari hisoblanadi. Ushbu yodgorliklar VII–VIII asrlarda yaratilgan bo'lib, ular turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma merosi sifatida e'tirof etiladi.

Bitiklar asosan hozirgi Mo'g'uliston hududidagi O'rxun vodiysida va Sibirning Enasoy havzasida topilgan. Ular Bilga xoqon, Kultegin va To'nyuquq kabi tarixiy shaxslar sharafiga bitilgan. Mazkur yozuvlar nafaqat tarixiy voqealarni yoritadi, balki qadimgi turkiy tilning fonetik, leksik va grammatik tizimi haqida ham muhim ma'lumot beradi.

O'rxun-Enasoy bitiklari XIX asr oxirlarida topilib, daniyalik olim Vilhelm Thomsen tomonidan o'qilganidan so'ng turkologiya fanida yangi bosqich boshlandi. Keyinchalik Wilhelm Radloff va boshqa olimlar tomonidan keng tadqiqotlar olib borildi.

Bugungi kunda ushbu bitiklar o'zbek tili va boshqa turkiy tillarning tarixiy ildizlarini o'rganishda eng muhim manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur maqolada O'rxun-Enasoy bitiklarining fonetik va leksik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

O'rxun-Enasoy yodgorliklarini o'rganish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. XIX asr oxirida Vilhelm Tomsen bitiklarni o'qishga muvaffaq bo'lganidan keyin turkologiyada yangi davr boshlandi.

V.V. Radlov qadimgi turkiy tilning fonetik va grammatik tizimini batafsil o'rganib, birinchi ilmiy tavsiflarni yaratdi. Keyinchalik S.E. Malov, A.N. Kononov, T. Tekin, G. Clauson, N.A. Baskakov kabi olimlar ushbu yodgorliklarning lingvistik xususiyatlarini chuqur tadqiq etdilar.

O'zbek tilshunosligida A. Rustamov, H. Ne'matov, N. Mahmudov, B. To'yhiboyev va boshqa olimlarning ishlari qadimgi turkiy til va O'rxun-Enasoy bitiklarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlarda asosan bitiklarning fonetik tizimi, morfologik qurilishi, leksik tarkibi va zamonaviy turkiy tillar bilan aloqasi tahlil qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy metod, tavsifiy tahlil, lingvistik kuzatish va manbahunoslik usullaridan foydalanildi.

Asosiy manba sifatida Kultegin, Bilga xoqon va To'nyuquq bitiklari matnlari olindi. Bitiklardagi fonetik birliklar va leksik qatlam zamonaviy o'zbek tili bilan qiyoslandi.

Tadqiqot jarayonida:

- unli tovushlar tizimi;
- undosh tovushlar tizimi;
- singarmonizm hodisasi;
- asosiy lug'at fondi;
- ijtimoiy-siyosiy terminlar;
- harbiy leksika

alohida tahlil qilindi.

Natijalar

Tadqiqot natijalari O'rxun-Enasoy bitiklari fonetik jihatdan mukammal tizimga ega ekanligini ko'rsatdi.

Qadimgi turkiy tilda sakkizta asosiy unli tovush mavjud bo'lgan. Ushbu unlilar qalin va ingichka, lablangan va lablanmagan guruhlarga bo'lingan. Singarmonizm qonuni tilning asosiy fonetik xususiyatlaridan biri bo'lgan.

Masalan:

- el
- teŋri
- yurt
- kün
- bodun
- beg

kabi so'zlarda unlilar uyg'unligi yaqqol namoyon bo'ladi.

Undoshlar tizimi ham zamonaviy turkiy tillarga yaqin bo'lgan. Ayrim tovushlar keyingi davrlarda fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lsa-da, ularning asosiy qismi saqlanib qolgan.

Leksik jihatdan bitiklar juda boy material beradi. Asosiy lug'at fondida quyidagi birliklar uchraydi:

Bitikdagi shakl	Zamonaviy o'zbekcha
el	el
yer	yer

suv	suv
til	til
ko'z	ko'z
kun	kun
yil	yil
ata	ota
ana	ona
teg	tegmoq

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, bitiklarda davlat boshqaruvi va harbiy hayotga oid terminlar ham ko'p uchraydi:

- qagan
- beg
- tarkan
- bodun
- sü
- er

Bu so'zlarning ayrimlari bugungi kunda tarixiy termin sifatida saqlanib qolgan.

Shuningdek, bitiklarda diniy va ma'naviy tushunchalar ham uchraydi. Ayniqsa, Tengri tushunchasi turkiy xalqlarning qadimiy dunyoqarashida markaziy o'rin egallagan.

Muhokama

O'rxun-Enasoy bitiklari turkiy tillarning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega.

Bitiklardagi fonetik tizim bugungi turkiy tillarning shakllanish bosqichlarini tushunishga yordam beradi. Xususan, singarmonizm hodisasi qadimgi turkiy tilning muhim belgisi bo'lib, uning ayrim unsurlari hozirgi turkiy tillarda ham saqlanib qolgan.

Leksik materiallar esa turkiy xalqlarning ijtimoiy hayoti, davlat boshqaruvi, harbiy tizimi va madaniyatini aks ettiradi. Bitiklarda uchraydigan ko'plab so'zlarning zamonaviy o'zbek tilida ham mavjudligi tilning tarixiy uzviyligini ko'rsatadi.

Qadimgi turkiy tilning fonetik va leksik tizimini o'rganish zamonaviy o'zbek tilining shakllanish bosqichlarini aniqlashga yordam beradi. Shu jihatdan O'rxun-Enasoy bitiklari nafaqat tarixiy manba, balki tilshunoslik uchun ham muhim ilmiy material hisoblanadi.

Bugungi turkologiyada tarixiy fonetika, etimologiya va qiyosiy tilshunoslik tadqiqotlarining katta qismi aynan ushbu yodgorliklarga tayanadi.

Xulosa

O'rxun-Enasoy bitiklari turkiy xalqlarning eng qadimgi yozma yodgorliklari sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Tadqiqot natijalari bitiklarning fonetik tizimi mukammal rivojlanganligini va unda singarmonizm qonuni muhim o'rin tutganligini ko'rsatdi. Shuningdek, leksik qatlamning katta qismi zamonaviy turkiy tillarda, jumladan o'zbek tilida ham saqlanib qolgan.

Bitiklarda uchraydigan til birliklari o'zbek tilining tarixiy ildizlarini aniqlashda muhim manba hisoblanadi. Shu sababli O'rxun-Enasoy yodgorliklarini o'rganish turkiy tillar tarixi va zamonaviy o'zbek tilshunosligi uchun dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vilhelm Thomsen. Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées. Copenhagen, 1896.

2. Wilhelm Radloff. Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei. St. Petersburg, 1895.
3. Talat Tekin. Orhon Yazıtları. Ankara, 2010.
4. Kononov A.N. Grammatika tyurkskix runicheskix pamyatnikov. Moskva, 1980.
5. Baskakov N.A. Tyurkskiye yazıki. Moskva, 1969.
6. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.
7. Rustamov A. O'zbek tili tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2016.
8. Ne'matov H. Tarixiy tilshunoslik asoslari. Toshkent, 2019.
9. Mahmudov N. O'zbek tilining tarixiy taraqqiyoti. Toshkent, 2020.
10. Malov S.E. Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Moskva–Leningrad, 1951.